

ПРО ОСНОВНІ СОЦІАЛЬНІ СУБКУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ТА МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТАХ

Проаналізовано проблеми соціальних субкультур і соціальної стратифікації, акцентовано на необхідності осмислення цих соціокультурних явищ у культурологічному й історичному вимірах та підвищенні ролі освіти і виховання в умовах сучасної України.

Ключові слова: культура, субкультура, культурологія, соціальні субкультури, стратифікація, історія.

Проанализированы проблема социальных субкультур и социальная стратификация в связи с общественными трансформациями, подчеркивается необходимость осмысления этих социокультурных явлений в культурологическом и историческом измерении, повышения роли образования и воспитания в условиях современной Украины.

Ключевые слова: культура, субкультура, культурология, социальные субкультуры, стратификация, история.

In the article the social subculture of the poor is analyzed. The author underlines the necessity of comprehension of these sociocultural phenomena in cultural and historical dimensions and the necessity of raising the level of education and upbringing in the conditions of Modern Ukraine.

Key words: culture, subculture, culturology, social subculture, stratification, history.

В останні роки в гуманітарному дискурсі увагу українських дослідників привертають основні соціальні субкультури, передусім, субкультури бідних (або, як її ще називають — бідності) та багатих. На нашу думку, словосполучення «субкультура бідних» (Г. Філь та ін.) точніше і коректніше, ніж «субкультура бідності», яке часто використовують окремі українські вчені (І. Сидорчук, І. Мигдалева та ін.) [15, с. 235]. Субкультура багатих є закритішою, вишуканішою, малодослідженою [2] та має елітарний характер. Основні соціальні субкультури є тотожними в Україні та за її межами (насамперед, Європа, Північна Америка), проте їх кількісне співвідношення різне. Суттєво відрізняється у відсотках співвідношення між багатими і бідними в Україні та передових країнах світу. Водночас, не слід і драматизувати наші соціальні, комунікаційні й економічні реалії, — ми суттєво випереджаємо немало африканських та азійських країн.

Мета статті — висвітлити проблему соціальних субкультур в Україні в історико-культурологічному контексті, розглянути основні наукові погляди на субкультуру бідних та історіографію цього питання.

Представники соціал-егалітаристського підходу (Ж.-Ж. Руссо, Е. Реклю, Г. Бабеф, К. Маркс, Ф. Енгельс) у нерівності й бідності вбачали неприродний стан і закликали до боротьби за рівність. Концепція М. Вебера на іншому рівні узагальнення була продовженням аналізу К. Маркса. У Вебера важливого значення набувають

індивідуальні особливості й ознаки класового розподілу (економічний стан, престиж, влада). П. Сорокін виокремив іншу одиницю для аналізу — страту. Концепцію абсолютної бідності в статистично-соціологічному напрямі розробили в другій половині XIX ст. Ч. Бут, С. Раунтри, Ф. Ле Пле, ґрунтуючись на можливості індивіда задовольняти свої основні потреби (їжа, одяг, житло). Так, Чарльз Бут поділив населення Лондона на 8 груп за розмірами і регулярністю доходів (від нижчого класу, зокрема чорнороби, злочинці, до вищого, до якого належали найбагатші представники еліти). Чотири нижні групи — бідні. Представники цієї групи щільно розселені — по 3 особи в кімнаті, на представника середнього класу — до 4 кімнат. На основі аналізу сімейних бюджетів будувалося дослідження француза Фредеріка Ле Пле.

Якщо у світі проблема бідності активно обговорюється з XIX ст., то в Україні та в СНД загалом — з 1990-х рр. Згадаємо, зокрема праці Л. Беляєвої [4], Ю. Зав'ялова [10], М. Можині [14], В. Сичової, В. Тапіліної, Е. Майминас, Н. Черніної, які вивчали чинники, що детермінували виникнення бідності. Соціально-демографічний «портрет» бідних досліджують С. Бикова, О. Галкін [6], З. Голенкова і Е. Ігітханян [7], Н. Тихонова [16], В. Любина, Н. Римашевська, Л. Волчкова та В. Мініна [5], Л. Гордон [9]. Проблема соціальної нерівності присвячені й роботи В. Ільїна [11], Р. Рибкіної, Т. Заславської, О. Криштановської та ін. Серед сучасників феномен бідних у соціальній ексклюзивії досліджували: Ф. Бородкін, Т. Вершиніна, В. Герчиков, І. Голосенко, Л. Гордон, Н. Давидова, Л. Зубова, М. Можина, О. Пучков, Л. Ржаніцина, Н. Римашевська, Н. Черніна, С. С. Ярошенко та ін.

На думку І. Сидорчук, субкультура бідності — це один з варіантів способу життя людей, що формує цінності відчуження від суспільства і його інтересів [15, с. 231]. При цьому «маркерами виникнення цінностей відчуження можуть слугувати показники суттєвого обмеження попиту на основні життєві блага в різних прошарків суспільства. У такому разі в державі формуються умови, за яких субкультура бідності перетворюється на фактор дестабілізації життя суспільства» [15, с. 231]. Субкультура бідних аналізується і як складова делінквентної культури (Г. Ганс, Л. Райнуотер та ін.) Деякі групи формують нормативні системи через неможливість досягти успіху в загальноприйнятних.

Соціокультурний вимір субкультури бідних науково пояснив О. Льюїс, котрий вивчав бідність і її культуру (із часом визначену як субкультуру) в 1950-60-х рр. у Мексиці, на Кубі. Досліджуючи життя найбідніших, О. Льюїс вирішив, що через обмежені можливості вони виробляють стилі поведінки, цінності, переконання, передаючи їх у спадок і формуючи субкультуру бідних [20]. Культурний детермінізм тривалий час визначав умови існування бідних та їх особливої субкультури.

У США в 50-70-х рр. у межах субкультурного підходу розвивалися основні гіпотези О. Льюїса. Стиль життя бідних у різних країнах має немало спільних ознак (цінності, настанови, моделі поведінки тощо), які відмінні від прийнятих загальнолюдських норм. Ці вагомні спільні ознаки (цінності, установки, моделі поведінки тощо) є особливою субкультурою, а не лише адаптацією до об'єктивних умов життя. Крім того, субкультура бідних найчастіше виявляється в стратифікованому, високорозвиненому й індивідуалізованому капіталістичному світі. Капіталістичне суспільство — це суспільство, де немає усталеної (станової, класової і та ін.) рівності, яке із часом є дедалі демократичнішим і відкритішим. Саме в буржуазному суспільстві нижчі прошарки бідних стають носіями своєї, особливої субкультури, яка відокремлена від загальної культури. Складно уявити субкультури рабів або навіть кріпаків (хоча їх локальні прояви, безсумнівно, існували).

У європейській та американській науці в 60-70-і рр. питанню андеркласу (хронічних чи постійних бідних) присвячено немало праць, різних за науковим значенням, змістом і теоретичною спрямованістю. Вони акцентували увагу на соціально-психологічних і соціально-культурних аспектах бідності. На жаль, в українській культурології концепція субкультури бідних і субкультурного підходу взагалі поки що не набула належного висвітлення.

У загальній теорії субкультури бідних існує немало концепцій, серед яких і парадигма неоконсервативної теорії бідних, що виникла на Заході, де система допомоги бідним і соціального забезпечення розвинена найкраще. У неоконсервативній теорії бідних соціальна відповідальність за бідність пов'язується з недоліками, колізіями та прогалинами системи соціального забезпечення (зокрема структурні чинники), а не з індивідуальними чинниками окремої особистості. Деякі науковці доволі переконливо стверджують, що саме надмірна щедрість цивілізованого капіталізму в піклуванні та перерозподілі різних благ і, водночас, надмірна індивідуальна свобода у відкритих демократичних західних суспільствах у 60-70-х рр. ХХ ст. сприяли небувалому розквіту субкультури бідних. Це логічно в сенсі зменшення рівня соціальної відповідальності за бідність. Проте на планеті, особливо в Африці, є значно проблемніші регіони, ніж субкультури «гетто» бідних у цивілізованих країнах. Один з палких прихильників парадигми неоконсервативної теорії бідних Ч. Мюррей підкреслює важливість традиційних цінностей середнього класу (вірність, чесність, витримка, мужність, стриманість тощо). Ч. Мюррей акцентує увагу на особистій відповідальності, адже саме особа є винною у власних негараздах та долученні до субкультури бідних [12].

Кризову ситуацію з особистою і соціальною відповідальністю Д. Марсленд вважає чинниками, які сприяють поширенню субкультури бідних. «Соціалізм» демократичних західних суспільств

покладає відповідальність за вирішення власних проблем на уряд, державу, суспільство загалом. Цілком поділяємо думку тих, хто вважає, що особиста безініціативність, безвідповідальність, невпевненість, культурна обмеженість і моральна спустошеність стають причиною зниження якості життя. Водночас, Д. Марсленд підкреслює, що відповідальність за бідних — не лише справа бідних, він наголошує на недоліках системи перерозподілу (соціального забезпечення). Отже, бідні є жертвами помилок у політичних і в соціальних рішеннях, зокрема хибних ідей та невдалої реалізації конструктивних проєктів. Таким чином, державна допомога може надати «ведмежу послугу», а численні бідні мають покладатися (що особливо актуально в Україні в наш час) на власні сили. Це стане способом до подолання субкультури бідних і бідності. Критики теорії Д. Марсленда та неоконсервативної теорії бідності загалом мають рацію, хоча Д. Марсленд не пояснює, як вирішити численні причини бідності (низьку оплату праці, безробіття тощо). На їхню думку, цей підхід радше обґрунтовує обмеження й навіть ліквідацію не субкультури бідних і бідності, а державної допомоги бідним [12]. Згідно із загальною теорією субкультури бідних, вона здатна до самовідтворення завдяки перманентному стосовно вже усталеного трансгенераційному передаванню моделей поведінки, зміні в частині населення ментальної парадигми, соціальних норм на вузькій субкультурній стереотипи тощо. Суспільство нібито повинно допомагати бідним, тому що вони «невинні», адже не несуть особистої відповідальності, — як і соціальна система, — за свої негаразди. У субкультурі бідних панує тваринне право сильного, а характерними ознаками є лінощі, безініціативність, низький рівень потреб і культурних запитів, трансформовані цінності та примітивні ідеали, що суперечать прийнятним у суспільстві, делінквентні форми поведінки й асоціальний стиль життя.

У субкультурі бідних І. Сидорчук виокремлює дві моделі. Перша — аксіологічна — характеризується наявністю окремої системи цінностей, головними ознаками якої є дезорганізація, патологія, низький рівень участі в поширених соціальних інститутах (О. Льюїс, В. Вілсон) [20; 23]. О. Льюїс і В. Вілсон уважали, що субкультура бідних, кристалізуючись, неначе спадщина передається від покоління до покоління, її норми засвоюються в процесі соціалізації, а молоді бідняки відповідальні за те, що не спроможні вийти зі замкнутого кола [19]. Друга модель — ситуаційна, яка є, насамперед, результатом змушеної ситуаційної поведінки бідних [21]. Ця група бідних є структурною підспільнотою, що аналізується крізь призму адаптації, а відповідальність за неї покладається не тільки на самих бідних, але й на суспільство [19]. Так, О. Льюїс, У. Міллер протиставляють загальнолюдську культуру субкультурі бідних [15, с. 233], спрямованій на руйнування домінуючих норм середнього класу [17], при цьому субкультура бідних стає самостійною силою, незалежною від її причин і умов, наслідком

і причиною бідності. У. Міллер уважав, що термін існування субкультури бідних становить декілька сторіч [17], але пов'язана вона з хронічною бідністю, андеркласом [1] і не має географічних меж (лише територіальні). На думку О. Льюїса, бідність стає стилем життя (поведінка, дозвілля, праця тощо). Засновник концепції відносної бідності П. Таунсенд акцентує увагу на тому, що стиль субкультури бідності є показником, а не детермінантою становища людини чи соціальної групи. Існує думка про альтернативні елементи в субкультурі бідних («ціннісний проміжок» нижчого класу Х. Родмана). Їх протилежність — носії альтернативної субкультури — багатих.

Передісторія субкультури бідних, як і багатих, має глибоке історичне коріння. В умовах України її слід розглядати із часів першої Київської держави — Давньої Русі. Р. Михайлова ґрунтовно досліджувала давньоруські субкультури й виокремила існування церковно-релігійної, князівсько-боярської, рицарсько-дружинної та народно-низової (міської і сільської) субкультур. Тоді в контексті народно-низової субкультури існувала й основна протосубкультура бідних, яка долучалася і до давньоруської субкультури. У процесах розвитку передумов поширення субкультури бідних необхідно виокремити декілька знакових подій. Серед них: татаро-монгольська навала (вона суттєво «відкинула» розвиток українських земель), різні іноземні утиски і закріпачення селянства (можна виокремити походи кримчаків за ясиром, жорстоке ставлення окремих польських поневолювачів, упровадження непритаманних українцям ідеалів та цінностей тощо. Безпосередня історія субкультури бідних розпочалася в Європі в XVII ст., а в Україні — у XIX ст. що було пов'язано передусім зі скасуванням кріпацтва та поширенням капіталістичних відносин.

П. Сорокін зазначав, що будь-яка група завжди стратифікована. Форми і пропорції стратифікації можуть бути різними, але необхідними. На його думку, людство має усвідомити просту істину: або пласка піраміда всезагальної рівності й поміркованої злиденності, або успішне суспільство з необхідною нерівністю. Т. Маршалл і Ф. Хайек, підкреслюючи закономірність виникнення і збільшення кількості бідних у суспільстві, відзначали важливість особливої відповідальності за свій соціальний статус та бідність. Пізніше цю думку поділяли Х. Ваттс, Д. Фостер та ін. Із середини XX ст. в працях англійських учених Дж. Мака і С. Ленслі та групи науковців Лейденського університету в Нідерландах активно досліджується суб'єктивний підхід до визначення бідності [13].

У західноєвропейській науці деприваційний підхід до дослідження проблем бідних (оснований на матеріальних потребах) змінила концепція соціальної ексклюзії, яка базується на горизонтальній диференціації та маргіналізації (в Європі П. Абрахамсон, А. де Хаан, А. да Коста, Дж. Скотт, А. Тюрейн, Дж. Фрідман; у США — Р. Натан, Дж. Вілсон, Дж. Вакуант, У. Бек, А. Гідденс, С. Паугам,

Я. Гоуф, П. Леонард, Дж. Бейкер) [12]. Едвард Дінер зазначає, що сучасники живуть значно заможніше, ніж жили люди ще років сорок тому, але не так щасливо і більше ризикують опинитися в стані депресії. Напевно, має рацію Тім Касер, котрий у праці «Висока ціна матеріалізму» («The High Price of Materialism») доводить, що для кожної людини є певна «межа насичення» — високий рівень доходу особистого життя, додаткові прибутки роблять людину щасливішою, то незначною мірою, а суттєві надприбутки знижують задоволення від життя.

У давні часи та в середньовіччі, на думку численних дослідників, субкультури бідних не було. Це зумовлено багатьма чинниками, зокрема: нерозвиненістю і сталістю суспільства (кастовий, становий та інший недемократичний поділ); географічною, інтелектуальною і культурною обмеженістю (більшість селян не знали, що відбувається за сотню верст від їх помешкання, вірили в дивні речі); незмінністю референтних груп (для селянина — лише селяни, для ремісника — ремісники тощо).

Багато бідних було навіть у яскравих античних суспільствах; наприклад, у Давній Греції до 90% тогочасного населення. Існували бідні й у Середньовіччі (зокрема в Київській Русі). У СРСР бідних була меншість, а бідність часто приховувалася. «За межею бідності» опинилося чимало людей наприкінці ХХ ст., але це якісно і змістовно різні бідності

Перехід до капіталізму надав можливості простим людям ставати заможними, багатіти. Розвиток купецького та ремісницького, а потім і інших прошарків спричинив значні зміни не лише в макросвіті, але й у мікросвіті (особливо у свідомості) людини. Минала епоха дворян, котрі пишалися «блакитною кров'ю», торгівці ставали багатшими і впливовішими. Час пропонував ініціативність, активність, запозятливість, кмітливість, розсудливість та інші вже буржуазні чесноти. Значні зміни поставили питання індивідуальної та групової соціальної ідентичності, місце в соціальній ієрархії, системі цінностей. Із часом виокремлюються групи колишніх залежних селян (селяни-активісти, селяни-традиціоналісти, селяни-відчужинці, селяни-«пролетарії» тощо). Революційні події та подальша спроба побудови соціалізму в окремій державі позбавили Україну багатьох еволюційних процесів, сприяли становленню спотворених форм у суспільних відносинах. У сучасному українському суспільстві відбувається зміна субкультури бідних від традиційного типу з толерантним ставленням до них (жертв соціалізму тощо) до західного типу, для якого характерна соціальна ізоляція бідних (як нероб, ледарів тощо).

На початку ХХІ ст. через матеріальну скруту, духовне спустошення, поширення відчуження і недовіри до ринкових інститутів, державних структур і один до одного формувалася економіка без кредиту, яку можна назвати «економікою недовіри». Бідність знижувала

рівень культури, якість і потенціал людських ресурсів. Ускладнювалося співвідношення оплати вищого керівництва і простих працівників. У людини має бути можливість побудови щасливого майбутнього (або хоча б його поліпшення), це зумовлює необхідність підвищення культури та сприяє поліпшенню (щонайменше морально) сучасного життя. Під час проведення необхідних соціальних змін ми перебуваємо під загрозою «непопулярних» реформ (перехід до 100%-ї оплати ЖКГ, медицини й освіти) і переходу багатьох людей до стану близького до хронічної бідності. Бідна людина в багатьох країнах не може отримувати високоякісної медичної допомоги, здобувати освіту, регулярно відвідувати театри, музеї, концерти й інші важливі заклади культури. У деяких склалося враження, що світ нас кредитує, але насправді Україна кредитує світ (офшори, шляхи руху капіталів тощо). Україна має унікальні землі, чудовий клімат, розвинену інфраструктуру, привабливі природні комплекси та технічні розробки. Наше головне багатство — традиційно працьовитий народ, який потребує долучення до найкращих взірців культури, а не до її сурогатів, зокрема субкультури бідних.

До 90-х рр. ХХ ст. в Україні (як і в багатьох європейських країнах) бідними вважали осіб, які мали особисті чи родинні проблеми (незадовільне здоров'я, вік, інвалідність тощо). У 90-х рр. ХХ ст. внаслідок зникнення заощаджень та суттєвих соціальних і стратифікаційних змін населення почало бідніти, у ХХІ ст. в культурних процесах України є численні проблеми, проте українці немало читають, доволі освічені та живуть набагато краще, ніж представники багатьох інших націй, особливо в Африці, Азії та Південній Америці.

Отже, в Україні формуються соціальні субкультури, насамперед, субкультури бідних і багатих. Значно ж менша частина людей спромоглася стати заможними. Якщо субкультура бідних поширюватиметься, то із часом вона становитиме загрозу розвитку нашої країни. За умови розвитку поширення субкультури бідних у СНД майже одна шоста частина планети — поряд з окремими регіональними частинами Африки і Азії — зможе перетворитись на оазис нестабільності та бідності, де пануватимуть субкультури бідних.

Список літератури

1. Балабанова Е. С. Андерклас: понятие и место в обществе / Е. С. Балабанова // СОЦИС. — 1999. — № 2. — С. 65–70.
2. Безклубенко С. Мистецтво: терміни та поняття: енциклопед. Вид. : у 2 т. : Т.2 (М–Я) / Сергій Безклубенко. — К. : Інститут культурології НАМ України, 2010. — 256 с.: іл.
3. Беляева Б. С. Субкультура бедности: «за» и «против» / Б. С. Беляева // Социология и общество: тез. Первого Всерос. социол. конгресса «Общество и социология: новые реалии и новые идеи». СПб. — 2000. — С. 41.
4. Беляева Л. А. Социальная стратификация современного российского общества: анализ. обозрение / отв. ред. Л. А. Беляева — М. : Центр

- комплексных социологических исследований и маркетинга, 1995. — 152 с.
5. Волчкова Л. Т. Стратегии социологического исследования бедности / Л. Т. Волчкова, В. Н. Минина // Социологические исследования. — 1999. — № 1. — С. 49–56.
 6. Галкин А. А. Тенденции изменения социальной структуры / А. А. Галкин // Социологические исследования. 1998. — № 10. — С. 85–91.
 7. Голенкова З. Т. Социальная стратификация городского населения / З. Т. Голенкова, Е. Д. Игитханян, И. В. Казаринова, Э. Г. Саровский // Социологические исследования. — 1995. — № 5. — С. 91–102.
 8. Голосенко И. А. Нищенство в России (Из истории дореволюционной социологии бедности) // Социологические исследования. — 1996. — № 8. — С. 18–25.
 9. Гордон Л. А. Бедность, благополучие, противоречивость: материальная дифференциация в 1990-е годы / Л. А. Гордон // Общественные науки и современность. 2001. — № 3. — С. 5–21.
 10. Завьялов Ю. В. Бедность — это болезнь / Ю. В. Завьялов // ЭКО. — 1998. — № 12. — С. 160–171.
 11. Ильин В. И. Государство и социальная стратификация советского и постсоветского обществ. 1917–1996 гг.: Опыт конструктивистско-структуралистского анализа / В. И. Ильин. — Сыктывкар : Сыктывкар. ун-т, ИС РАН, 1996. — 349 с.
 12. Каира Ю. В. Бедность как фактор социальной ответственности безработных в современном российском обществе: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / Ю. В. Каира. — Орел, 2006. — 193 с.
 13. Кильдюшева О. А. Феномен бедности в социальной структуре современного российского общества: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.04 / О. А. Кильдюшева. — Саранск, 2005 — 167 с.
 14. Можина М. Бедные: где проходит черта? / М. Можина // Свободная мысль. — 1992. — № 4. — С. 11–17.
 15. Сидорчук І. Б. Субкультура бідності в суспільстві, що трансформується / І. Б. Сидорчук // Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. — Серія: Географія. — 2011. — Т. 24 (63), № 1. — С. 230–238.
 16. Тихонова Н. Е. Факторы социальной стратификации в условиях перехода к рыночной экономике / Н. Е. Тихонова. — М.: РОССПЭН, 1999. — 320 с.
 17. Філь Г. В. Специфіка культури і субкультури бідних / Г.В. Філь // Вісник: Соціологія та профспілковий рух. — 2009. — №5. — С. 25–31.
 18. Швец А. Б. Проявления социокультурной конфликтности в Крыму / А. Б. Швец, И. Г. Беднарский, А.Н. Яковлев // Культура народов Причерноморья. — 2005. — № 73. — С. 165–176.
 19. Ярошенко С. С. Проблематика субкультуры бедности в американской социологии : дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / С. С. Ярошенко — М., 1994 — 158 с.
 20. Lewis O. La Vida. / O. Lewis — New York : Random House, 1966. — P. 49–53.
 21. Miller W. Lower class culture as a generating milieu of gang delinquency / W. Miller Journal of social issues. 1958. — V. 14. — P. 5–19.

22. Rainwater L. The problems of lower class culture / L. Rainwater Journal of social issues. — V. 26. — No. 2. — 1970. — P. 142.
23. Wilson W. The Ghetto underclass: Issues, Perspectives and Public Policy / Wilson W. The ANNALS. — V. 501. 1989.

Надійшла до редколегії 05.09.2013 р.